

قرآن مکی و مدنی از نگاه سید قطب

کرم سیاوشی

مقدمه

مبحث «مکی و مدنی» یکی از مباحث مهم علوم قرآنی است که به صورت طبیعی در زیرمجموعه بحث جامع «ترتیب نزول آیات» قرار می‌گیرد. از آنجا که در بحث ترتیب نزول نمی‌توان به نتیجه‌ای قاطع و قابل اعتماد در باب تقدیم و تأخیر زمانی نزول آیات و سوره‌های قرآن دست یازید، مفسران و اندیشمندان قرآنی برای دستیابی به حداقل معرفت لازم در این رابطه، در صدد تشخیص و تمییز آیات و سوره‌های مکی و مدنی از یکدیگر برآمده و به همین منظور قواعد و معیارهایی را بنا نهاده‌اند.

فوائد شناخت آیات مکی و مدنی

شناخت آیات مکی و مدنی هر چند مراحل مختلف رسالت اسلام و تحولات آن را به دقت نمی‌نمایاند، لکن ویژگی‌های هر یک از دو دوره مستقل و مهم رسالت آن حضرت را بر ما مکشوف می‌سازد و اوضاع و شرایطی را که در هر یک از آن دو، پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و نو مسلمانان با آن مواجه بودند و نیز چگونگی دخالت قرآن را در میدان‌ها و معرکه‌های گوناگون برای دستگیری از پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و پیروانش و جهت تقویت و تداوم رسالت اسلام بر ما آشکار می‌سازد که این امر نقش مهم و سازنده‌ای در الگودهی به مسلمانان دیگر عصرها و نسلها به ویژه به هنگام تجدید حیات اسلامی خواهد داشت.¹

به عنوان نمونه تبیین مفسر فی ظلال از چرایی و چگونگی نزول سوره‌های: اِسْرَاء، یونس، هود، یوسف و حجر که همگی سوره‌هایی مکی هستند و در پی رخ نمودن وضعیتی خاص و شکننده پس از رحلت ابوطالب و خدیجه «رضی الله عنهما» این دو یاور و مددکار اثرگذار و نقش آفرین پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و پس از وقوع حادثه شگفت‌انگیز اِسْرَاء و معراج پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم نازل شده‌اند و تشریح ویژگی‌های این دوره پرمشقت و کمرشکن از سوی سید قطب، لزوم درک و شناخت آیات و سوره‌های مکی و مدنی را دو چندان می‌کند.²

فایده عام و کلی فوق را می‌توان در قالب مواردی جزئی‌تر ذیل ارائه داد:

الف) شناخت آیات مکی و مدنی عامل مهمی جهت کشف واقع‌نگری و پویایی قرآن

بر اساس این نگرش، قرآن کریم جهت رعایت واقع‌نگری و پویایی برنامه خود مشتمل بر دو بخش: قرآن مکی و قرآن مدنی است، که هر یک از این دو بخش، توضیحات و رهنمودهای متناسب با زمان و شرایط خود را دارا می‌باشند.

در قرآن مکی بر بستر سازی و تعمیق عقیده و تصورات صحیح در ذهن و ضمیر و دل و جان پیروان تأکید شده است؛ لذا تمام ابزارها و وسایل بیانی و تبلیغی در جهت این مقصد اساسی به کار گرفته می‌شوند تا نهایتاً منجر به شکل‌گیری جامعه و نظام اسلامی گردد؛ سپس در قرآن مدنی که مربوط به مرحله دوم برنامه الهی است در کنار تبیین اعتقادات و تصحیح تصورات، بیشترین فرصت به تشریح و قانون‌گذاری و قاعده‌سازی دقیق و گسترده در ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی اختصاص داده شده است. 3

البته این بدان معنا نیست که توجیهاات و قوانین و ارزشهای ارائه شده در دوره مدنی تنها مختص به همان دوره خاص می‌باشند و قابل تطبیق در زمان‌ها و مکان‌های دیگری نیستند؛ چه این قوانین و تعالیم نیز بسان توجیهاات عقیدتی مرحله اول (دوران مکه)، مطلق و خارج از حصار زمان و مکان اند؛ اگر چه برای فهم صحیح و کامل آنها لازم است شرایط و اوضاع زمان نزول آنها به خوبی شناسایی شود، تا در شرایط مشابه و مناسب به کار گرفته شوند. 4

سید قطب واقع‌نگری قرآن را در دو مرحله مکی و مدنی موجب عملیاتی و کارآمد شدن برنامه قرآنی در هر یک از این دو مرحله می‌داند و آن را الگوی مناسبی می‌داند تا دعوتگران و مبلغان و مصلحان مسلمان به دقت و تأمل در آن بنگرند و برای طرح ریزی و پیشبرد برنامه‌های خود از آن بهره‌گیرند؛ بر همین اساس وی در پاسخ کسانی که از او برنامه‌های مدون و کارساز اجرایی برای حکومت و جامعه اسلامی مورد ادعا درخواست می‌نمایند، می‌گوید: این گونه برنامه‌ها به هنگام تحقق عینی جامعه اسلامی و شکل‌گیری آن، بر حسب احتیاجات و ضروریات [به تدریج] تدوین می‌شوند نه قبل از آن. 5

بر این اساس، سید قطب بر مشخصه «واقع‌گرایی تحرک بخش قرآن» که در پرتو شناخت صحیح آیات مکی و مدنی به دست می‌آید، تأکید می‌ورزد و آن را کلید تعامل درست با قرآن برای فهم و فقه و درک مقاصد و اهداف آن بر می‌شمرد. 6

ب) تعیین مکی و مدنی اولین گام در دستیابی به فضا و شرایط نزول در روش تفسیری مفسر فی‌الظلال، تعیین مکی یا مدنی بودن آیات و سوره‌های قرآن، اولین گام در راه دستیابی به فضا و شرایط تاریخی نزول قرآن با دیگر ویژگیهای ممتاز آن است. 7

سید قطب این قدم را به صورت مستمر و کامل بر می‌دارد؛ لذا در آغاز تفسیر هر سوره و پیش از پرداختن به تفسیر آیات آن، درصدد مشخص نمودن این خصلت تاریخی برای نصوص بر می‌آید. در این رابطه او به نکته‌ای اساسی و مهم اشاره می‌کند، و آن در دسترس نبودن یک ترتیب زمانی دقیق و قابل اعتماد از نزول آیات و سوره‌های قرآن است؛ چنین وضعیتی با وجود ارزش مندی و راه گشا بودن مسأله ترتیب نزول در ترسیم منهج حرکتی و پویای اسلام و مراحل و گام‌های مختلف آن، موجب می‌گردد تا با توجه به ظنی و غیرقطعی بودن میراثی که هم اکنون در این ارتباط در دسترس است، از یک سو، نتایج و دستاوردهای آن نیز ظنی و تقریبی باشد و نه قطعی و نهایی! و از سوی دیگر، گاهی بر این دستاوردهای ظنی و تقریبی نتایج خطیر و خطرآفرینی مترتب گردد!

بر این اساس و به جهت عدم وجود یک ترتیب نزول زمانی قطعی از سوره‌های قرآن، وی تفسیر خود را بر حسب ترتیب سوره‌های قرآن در مصحف عثمانی آغاز می‌کند و مناسبات تاریخی هر سوره را به صورت موجز و مختصر و با ترجیح پاره‌ای از روایات و گزارش‌ها، ارائه می‌دهد و در تبیین فضا و شرایط تاریخی آیات قرآن نیز، همین شیوه اختصار و ترجیح را در پیش می‌گیرد.⁸

سید قطب در معرفی سوره «بقره»، ضمن مدنی دانستن آن، معتقد است: این سوره، از اولین سوره‌هایی است که پس از هجرت نازل شده است، و قول مرجح آنست که آیات آن به صورت پی در پی نازل نشده‌اند تا یکباره کامل شود. چنانکه با مراجعه به اسباب نزول برخی از آیات این سوره، و نیز برخی از آیات دیگر سوره‌های مدنی - هر چند این اسباب نزولها قطعی و یقینی نیستند - به دست می‌آید که سوره‌های طولانی مدنی، آیاتشان پی در پی نازل نگردیده است؛ بلکه پیش از تکمیل هر یک از آنها، سوره‌های دیگری نیز مفتوح بوده و آیاتی از آنها نیز نازل می‌شده است؛ لذا عامل اصلی در ترتیب نزول سوره‌ها، سبقت و تقدم هر سوره در نزول اولین بخش از آیات آن می‌باشد، نه نزول همه آیات آن⁹ و سوره «نساء» را که طولانی‌ترین سوره قرآن پس از بقره است، سوره‌ای مدنی می‌داند که آغاز نزول بخش عمده‌ای از آن در اوایل دوره هجرت بوده است.

وی درباره ترتیب نزول این سوره، دیدگاهی را که ترتیب آن را پس از سوره «ممتحنه» قرار می‌دهد که بخشی از آن در سال ششم هجری، در غزوه حدیبیه نازل شده و بخش دیگری از آن پیش از فتح مکه، نمی‌پذیرد.¹⁰

سید قطب برای اثبات نظر خود مبنی بر مقدم بودن نزول سوره «نساء» بر سوره «ممتحنه» به نزول برخی از آیات این سوره در مقاطع زمانی مختلف اشاره می‌کند؛¹¹ و ضمن بیان تاریخ احتمالی نزول آنها، معتقد است: بخش عمده‌ای از سوره «نساء» پس از غزوه احد در سال سوم هجری نازل شده است.

وی برای اثبات این سخن، یک نمونه از آیات سوره «نساء» را - که با توجه به استدلال وی قطعاً پیش از سال پنجم و یا چهارم هجری نازل شده است - شاهد می‌آورد و یادآور می‌شود که: شواهد دیگری نیز برای تأیید دیدگاه وی، درباره ترتیب سوره «نساء» موجود است. 12

همچنین وی در ارتباط با ترتیب نزول سوره «مائده» با اشاره به اینکه روایات، نزول آن را پس از سوره «فتح» در سال ششم هجری می‌دانند، به نقد این دسته از روایات می‌پردازد و با مراجعه موضوعی به سوره «مائده» و اشاره به مباحث مطروحه در آن، معتقد است: گر چه بخش‌های نخستین 13 و بخش‌های دیگری از سوره «مائده» از جمله آیه شریفه «أَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» (مائده/ 3) که ترجیحاً آخرین آیه نازل قرآن است، پس از سوره «فتح» نازل شده‌اند؛ لکن نزول بخش‌های دیگری از آن، پیش از سوره «فتح» بوده است. استدلال وی برای اثبات این دیدگاه جالب و هوشمندانه است. 14

همچنانکه توجیه وی در رابطه با «مکی» دانستن همه آیات سوره «عنکبوت» شنیدنی است! سید قطب معتقد است: همه آیات سوره «عنکبوت» بر خلاف برخی روایات که یازده آیه نخست آن را به واسطه ذکر «جهاد» و یاد کرد «منافقین» در آنها مدنی دانسته‌اند، مکی است.

مفسر فی ظلال با ردّ روایات مذکور، و در یک تحلیل دقیق یادآور می‌شود: آیه هشتم این سوره - که جزء یازده آیه اول است - درباره اسلام آوردن «سعد بن ابی وقاص» نازل شده و او بدون شک در مکه مسلمان شده است؛ بعلاوه منظور از «جهاد» در این سوره جهاد بر ضد «فتنه و آشوب» است نه جهاد به معنای «جنگ و کشتار»؛ یعنی جهاد با نفس برای بردباری و پرهیز از به فتنه افتادن! زیرا سیاق به طور واضح این مطلب را تأیید می‌کند؛ همچنانکه ذکر «نفاق» در این سوره با ارائه تصویر درونی برخی از افراد همراه گردیده است که مقصود از آن این است که پیوسته برخی از انسانها دارای حالت نفاق و منفعت‌طلبی اند. 15

به سبب درک همین اهمیت و ضرورت است که برخی از قرآن پژوهان معتقدند: تشخیص و تعیین مکی یا مدنی بودن آیات و سوره‌های قرآن، به عنوان اولین گام جهت درک فضا و شرایط تاریخی نزول آیات قرآن، جزء مقدمات ضروری تفسیر به شمار می‌آید. 16 و فوائد آن از جمله: در شناسایی آیات ناسخ و منسوخ، در اطلاع از اسباب و مکان نزول آیات، و در فهم صحیح مفاهیم قرآن مشهود است؛ چنانکه بی‌توجهی به این امر گاه موجب راه یافتن مطالب ناصحیح و تأویلات نابجا در تفسیر می‌گردد؛ 17 اهمیت این موضوع تا آنجاست که ابوالقاسم نیشابوری (م 245 ق) در کتاب «التنبیه علی فضل علوم القرآن» اظهار می‌دارد:

«شریف ترین علوم قرآن، آگاهی از مواقع نزول، دانستن جهت‌گیری‌های نزول و شناخت ترتیب

نزول آیات در مکه و مدینه است...» 18

شناخت آیات مکی و مدنی از چنان اهمیتی برخوردار است که برخی از قرآن شناسان بر این باورند که:

«سزاوار است مسیر اصلی پژوهش علمای اسلامی برای دستیابی به مراحل مختلف پیشرفت و گسترش اسلام، همین موضوع باشد! تا از این طریق، محققان و صاحب نظران چگونگی گام‌های حکیمانه قرآن را به هنگام همراهی با وقایع، حوادث و شرایط جامعه نوبنیاد اسلامی باز شناسند.»¹⁹

بر این اساس، سید قطب به عنوان یکی از مُصلحانی که در صدد دمیدن روح تجدید حیات اسلام برآمده و در اندیشه إحياء روحیه بازگشت به قرآن و تعالیم آن بوده است، بر تشخیص و تعیین آیات مکی و مدنی جهت تأمین این هدف بزرگ تأکید ورزیده و در سر آغاز همه سوره‌های قرآن، و پیش از تفسیر آیات آنها، این موضوع مهم را مطرح و نظریات مختلف را مورد توجه و تأمل قرار داده و به صورت مستدل به ردّ یا پذیرش آنها پرداخته است.

معیارهای تشخیص مکی و مدنی

عالمان قرآنی در تشخیص آیات مکی از مدنی و بالعکس، سه معیار ارائه داده‌اند. این معیارها عبارتند از: «زمان، مکان و خطاب».²⁰

سید قطب نیز چون غالب مفسران و قرآن پژوهان، در این میان معیار زمانی را - که دقیق‌ترین و جامع‌ترین معیار است - برگزیده و قرآن مکی را عبارت از آیاتی می‌داند که در طول 13 سال نخست رسالت و پیش از هجرت پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم به مدینه بر آن حضرت نازل شده است. 21 چنانکه قرآن مدنی نیز از نظر او مشتمل بر همه آیاتی است که پس از هجرت و تا زمان رحلت پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم بر آن حضرت نازل شده است؛ هر چند بخشی از این آیات در خارج از مدینه یا حتی در مکه بر او نازل شده باشد.²²

علاوه بر این معیار کلی، برای شناخت دقیق‌تر و تفکیک آسان‌تر آیات مکی و مدنی از یکدیگر، معیارها، ملاک‌ها و علائم دیگری نیز ارائه گردیده که برخی از آنها ویژگی‌های صوری و اسلوب بیانی آیات مکی و مدنی را مشخص می‌کند و برخی دیگر ملاک‌هایی محتوایی و موضوعی اند که در تشخیص این دو دسته از آیات مفید واقع می‌شوند.²³

ناگفته پیداست تشخیص آیات مکی و مدنی بر طبق این ملاک‌ها قطعی، حتمی و یقینی نخواهد بود و - علاوه بر آن - برای تشخیص استوارتر آیات مکی و مدنی دلایل دیگری را نیز می‌طلبند؛ چه برخی از آیات مکی أحياناً مشتمل بر خصوصیات و ملاک‌های آیات مدنی اند و بالعکس.²⁴

اکنون و پس از ذکر این مقدمه به تبیین دیدگاه اختصاصی 25 سید قطب درباره چگونگی بازشناسی آیات و سوره‌های مکی و مدنی از یکدیگر می‌پردازیم.

ویژگی‌های قرآن مکی و مدنی از دیدگاه سید قطب

الف) قرآن مکی

مفسر فی ضلال که خود را به عنوان یک «دعوتگر» 26 معرفی می‌کند، معتقد است: بر دعوتگران مسلمان است که راهنمای حرکت و عمل خویش را از قرآن بیاموزند و رسالت و دعوت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم را که مراحل و چگونگی‌های آن در آیات قرآن مطرح و متجلی است، الگوی خویش قرار دهند. در همین راستا، وی به دقت در صدد بازشناسی خصوصیات و علائم قرآن مکی است که در سخت‌ترین و پرمشقت‌ترین دوره حیات اسلام؛ یعنی دوران دعوت مکی نازل شده است تا از طریق آن از روش قرآن کریم را در توجیه، تربیت و تحرک بخشی به دست آورد و به عنوان توشه‌ای ارزشمند در اختیار خویش و دیگر دعوتگران مسلمان قرار دهد. نخستین موضعی که سید قطب در آن به ذکر خصوصیات آیات مکی می‌پردازد سوره «أنعام» است. از نظر وی سوره «أنعام» الگوی تمام عیار قرآن مکی است! زیرا در مکه قرآن پیوسته از یک موضوع سخن می‌گوید. این موضوع مهم همان «عقیده» است که در قاعده اصلی آن؛ یعنی الوهیت، عبودیت و پیوند میان آن دو تمثّل و تجلّی یافته است. وی هدف از طرح گسترده و مستمرّ مسأله عقیده را در آیات مکی، توجیه انسان برای درک سرّ وجود خویش و راز وجود هستی پیرامون خویش می‌داند!

«مقصود از طرح مسأله عقیده آنست که به انسان گفّه شود: او کیست؟ از کجا آمده؟ چگونه آمده؟ برای چه آمده؟ در نهایت به کجا می‌رود؟ چه کسی او را از کتم عدم و نیستی به عرصه هستی و وجود آورده؟ چه کسی دوباره این وجود را از او خواهد گرفت؟ مسیر و مقصد انسان در این رفتن کجا خواهد بود؟ همچنانکه گویی خداوند با طرح مسئله عقیده از انسان می‌پرسد: این هستی نمایان و محسوس برای چه آفریده شده است؟ نیز آن بخش از هستی و وجود که با وجود عدم رؤیت و تماشا، از ورای این هستی ظاهری قابل درک است برای چیست؟ چه کسی این هستی مملو از راز و رمز را آفریده است؟ چه کسی آن را مدیریت می‌کند؟ چه کسی آن را از بین خواهد برد؟ چه کسی دوباره آن را ایجاد خواهد کرد و در آن دگرگونی به وجود خواهد آورد؟ و سرانجام این که خداوند با طرح مسئله عقیده، گویی به انسان می‌آموزد: که او چگونه باید با خالق هستی و با خود هستی به تعامل پردازد؟ و با خالق خویش چگونه باید رفتار نمایند.» 27

بر این اساس، از دیدگاه سید قطب استمرار و تکرار طرح مسئله عقیده در طول دوران مکی و نپرداختن به مباحث تشریحی و تفصیلی، درس مهم و آموزنده‌ای است که ضرورت دارد دعوت‌گران و مبلغان اسلام به شایستگی و با ژرفنگری در آن بنگرند. از نظر وی، اهمیت این درس از آن جهت است که شیوه قرآن در مواجهه با اعراب، آسان‌ترین شیوه نبوده است! زیرا آنها به حسب زبان و لغت خویش معنای حقیقی «لا إله إلا الله» را با تمام ابعاد معنوی، اجتماعی و دنیایی آن درک می‌نمودند و به وضوح می‌دانستند که شعار «لا إله إلا الله» به معنای برچیدن بساط تمام ریاست‌ها، شرافت‌ها و بزرگی‌های خودساخته است! و به سبب همین درک درست بود که با شدت و حدت به مقابله با دین اسلام می‌پرداختند و تمام تاب و توان خویش را برای خاموش کردن نور آن به کار می‌بستند!

این در حالی بود که پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم با توجه به موقعیت ممتازی که - از پیش - در میان قریش از آن بهره‌مند بود می‌توانست به مدد آنها - و بدون طرح مسئله عقیده - برای از میان برداشتن پاره‌ای از نابسامانی‌های اجتماعی و اخلاقی و برای ایجاد اتحاد و همگرایی در میان اعراب در اطراف جزیره العرب، یک نهضت اجتماعی به راه اندازد و دعوت خویش را از این طریق آغاز کند! سپس آنگاه که از این طریق بر مجد و عظمت قدرت و قوت خویش افزود، مسئله عقیده را مطرح می‌سازد و آنان را به پذیرش آن وادار نماید!²⁸

اما طبیعت دین این روش را نپسندیده و ضروری دانسته تا رسالت اسلام - از همان آغاز - بر قاعده توحید استوار باشد و همه تنظیمات و تشریحات آن از این اصل بزرگ نشأت گیرد. بر این اساس، همه قرآن مکی در صدد استقرار «لا إله إلا الله» در قلوب و عقول انسانهاست و با وجود مشقت طرح آن، به سوی دیگر روش‌ها نگراییده و تنها و تنها بر آن اصرار ورزیده است. چرا که هر گاه شعار «لا إله إلا الله» در ژرفای دل و جان انسان استقرار یابد همزمان نظام مبتنی بر آن نیز به سهولت پذیرفته خواهد بست!²⁹

روش تربیتی پویای اسلام با ترسیخ و تعمیق عقیده در درون دلها و جانها، آن را به عاملی تحرک بخش، نفوذ گر و اثرگذار برای ایجاد سایر تحولات و دگرگونی‌های مثبت تبدیل می‌نماید! لذا ضروری است دعوت‌گران مسلمان نیز به جای ارائه دیدگاه‌های نظری خشک بر طبق همین روش، بستر لازم جهت ایجاد تحول اساسی و دگرگونی عمیق در جامعه را فراهم سازند.³⁰ علاوه بر این خصوصیت موضوعی و روش شناختی، سید قطب «اسلوب بیانی» قرآن مکی را نیز متمایز از غیر آن توصیف می‌کند. وی در این باره اظهار می‌دارد:

«قرآن مکی هم به لحاظ موضوع و هم به لحاظ بیان، دارای جوئی خاص و مذاقی مشخص است! هم موضوع اساسی این نوع قرآن و هم اسلوب ادای این موضوع، در آفرینش این جو و مذاق ویژه

دخالت دارند. از نگاه وی اسلوب قرآن مکی الهام گر، اثر گذار است و از نواختی ژرف بهره‌مند است و همه خصایص تعبیری از قبیل ساختار لفظی، اثر گذارنده‌های موضوعی و ... در شکل‌گیری این اسلوب مشارکت دارند»³¹

وی از طریق همین دو ویژگی پیش گفته (موضوع و شیوه بیانی سوره‌های مکی) در صدد اثبات مکی بودن سوره‌هایی برآمده که درباره آنها ادعا گردیده مدنی‌اند. به عنوان مثال، سوره «رعد» را که پاره‌ای روایات بر مدنی بودن آن اشاره دارند و در برخی مصاحف نیز در زمره سور مدنی به حساب آمده، مکی می‌داند و معتقد است:

«این سوره هم به لحاظ موضوع و هم به لحاظ شیوه آدا و هم به لحاظ جو کلی - به شدت - مکی می‌نماید! و کسی که مدتی در سایه سار قرآن زیسته باشد نسیم مکی بودن آن را استشمام خواهد نمود!»³²

و به همین شکل وی درباره مکی بودن بخش اعظمی از سوره حج، به موضوع و شیوه بیانی آیات آن استناد می‌کند و معتقد است: در این سوره موضوعات سوره‌های مکی مانند: توحید، بیم از قیامت و اثبات رستاخیز و افکار شرک آلود، و جو سوره‌های مکی مانند: چشم اندازهای قیامت و نشانه‌های گسترده خداوند در پهنه هستی نمایان است. بعلاوه ضلال موجود در جو این سوره همگی ضلال قوت، شدت، تند، ترس، تحذیر، تریب، به خروش آوردن مشاعر تقوی و تسلیم شدن است³³ که این امر نیز از نشانه‌ها و خصوصیات قرآن مکی است!

همچنانکه با استناد به اسلوب بیانی سوره «زلزال» و موضوع آن، مکی بودن آن را ترجیح می‌دهد و روایاتی را که بر مدنی بودن آن دلالت دارند، نمی‌پذیرد.³⁴

ب) قرآن مدنی

قرآن مدنی که نزول آن از هجرت پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم به مدینه آغاز گردیده دارای مشخصات موضوعی و بیانی مخصوص به خود است. سید قطب معتقد است خداوند حکیم پس از ریشه دار نمودن و استوار گردانیدن امر عقیده و ابعاد مختلف آن (اصول دین) در جان و دل مسلمانان با نزول آیات مکی، در دوران رسالت مدنی در صدد ارائه برنامه‌ها، احکام و قوانین، ارزش‌ها و رهنمودهای لازم جهت برپایی نظام و جامعه اسلامی مبتنی بر آن عقیده برآمده است؛ چه، در مکه زمینه‌ای برای برپایی حکومت و نظام اسلامی موجود نبوده لذا با برپایی آن در مدینه و با قوت و قدرت یافتن مسلمانان برای حمایت از برنامه‌ها و نظام دینی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جدید، دستورات و قوانین و قواعد لازم برای تعالی و تکامل این نظام و برای پاسخ‌گویی به این واقعیت جدید نازل گردیده است.³⁵

البته مفهوم این سخن آن نیست که در قرآن مدنی دیگر به هیچ وجه از عقیده سخن به میان نیامده است؛ زیرا - با وجود جهت‌گیری خاص قرآن مدنی - موضوع اصیل و اساسی عقیده نیز همچنان به مناسبت‌های مختلف، در آن مطرح گردیده است؛³⁶ چنانکه احکام تشریحی و قوانین و ارزشهای تفصیلی نظام اسلامی و اوامر و نواهی و حلال و حرام‌های موجود در این نظام به شکل تنبّه‌آمیزی به اندیشه‌های اعتقادی پیوند می‌خورند تا ضریب تعهد و التزام به آنها افزایش یابد و پشتوانه و ضمانت قوی و محکمی برای عمل بدانها فراهم آید.

یکی از نمونه‌های روشن این امر سوره «انفال» است با محتوایی درگیر که بیانگر حرکت بی‌امان انسان مؤمن است! سید قطب در تبیین این امر اظهار می‌دارد:

«سوره انفال پیوندهای جامعه اسلامی و احکام تعامل این جامعه با دیگر جوامع را چه در وقت صلح و چه در هنگامه جنگ، نیز احکام غنائم و معاهدات را بر اساس عقیده تنظیم می‌کند. علاوه بر آن، سوره انفال معانی بزرگ و حقایق سهمگین، و دستورات صلح و جنگ و غنائم و اسیران و معاهدات و پیمانها و عوامل پیروزی و شکست را با اسلوبی الهام بخش، توجیه گر و تربیت کننده ارائه می‌دهد تا اندیشه و اعتقادی را شکل دهد که نخستین و بزرگترین محرک فعالیت و کُنش انسان است. چنانکه این خصوصیت امتیاز آشکار قرآن در عرضه همه حوادث و توجیهاات می‌داند.»³⁷

محمد قطب نیز نمونه‌های ارزشمندی از چگونگی تداوم طرح موضوع عقیده در آیات مدنی را بر می‌شمرد و بر این امر تأکید می‌ورزد که عقیده درسی نیست که یکبار ارائه گردد و سپس از آن به سوی دیگر دروس گذر شود! عقیده درس همیشه و همواره بشریت است.³⁸

البته طرح و تبیین موضوع محوری سوره‌های مدنی یا «قرآن مدنی» سخنی نیست که سید قطب برای نخستین بار از آن سخن گفته باشد؛ بلکه قرآن پژوهان متقدم نیز به این مهم دست یافته و آن را معیار شناخت این بخش از قرآن قرار داده‌اند؛³⁹ لکن نکته مهم در روش سید قطب آنست که وی در شناسایی قرآن مدنی تابع محض نظریات ارائه شده نیست؛ بلکه در این مورد به صورت مستقل و آزاد عمل می‌کند. لذا در موارد متعددی اقوال دیگر اندیشمندان و مفسران را نقض می‌کند و دیدگاه خود را که متکی بر «گزارش‌های تاریخی» یا «مباحث موضوعی» یا «سیاق آیات» و یا دیگر دلایل قابل اعتماد است ارائه می‌دهد!

به عنوان مثال با وجود آنکه آیات نخست سوره «تغابن» به قرآن مکی مشابهت دارند، و روایاتی نیز در ارتباط با مکی بودن این سوره وارد گردیده است، وی مدنی بودن آن را ترجیح می‌دهد و معتقد است مانعی ندارد که خداوند پس از هجرت نیز کفار مکه یا کفار نزدیک مدینه را مورد خطاب قرار داده باشد.⁴⁰ نیز همچنانکه پیشتر سخن رفت وی با وجود طرح دو موضوع «جهاد» و

«نفاق» در سوره عنکبوت آن را مدنی نمی‌داند؛ بلکه همچون دیگر مفسران هوشمند و ژرفنگر به بیان دلایل ذکر این دو موضوع - که از موضوعات مدنی است - در این سوره که آن را از سوره‌های مکی بر می‌شمرد پرداخته است.⁴¹

دیدگاه وی در ذیل پاره‌ای دیگر از آیات و سوره‌های قرآن که بر سر مکی یا مدنی دانستن آنها میان مفسران و قرآن پژوهان اختلاف نظر است، قابل توجه و تأمل است.⁴²

انتقاد

با وجود دقت و تیزبینی مفسر فی ظلال در تشخیص و تعیین آیات و سوره‌های مکی و مدنی، وی در پاره‌ای موارد، در این تشخیص ره به خطا می‌برد! منشأ این خبط و خطا از آنجاست که گاه آیات و سوره‌های مدنی از ویژگی‌ها و خصوصیات آیات و سوره‌های مکی برخوردارند؛⁴³ از این رو، در چنین مواردی اعتماد صرف بر خصوصیات شکلی و حتی موضوعی ناکافی و نارساست؛ چنانکه قرآن پژوه ارجمند دکتر صبحی صالح به کارگیری نیروی فکر و اجتهاد را در این موارد ضروری می‌داند و معتقد است:

«در این گونه موارد جز با کمک نوعی اجتهاد نمی‌توان به نتیجه رسید.»⁴⁴

علاوه بر آن اعتماد و استناد به روایات و گزارش‌های متقن تاریخی در این موارد دستگیر و رهگشاست.

سید قطب با نادیده گرفتن امور فوق، سوره «انسان» را به سبب مشابهت موضوع و شیوه بیانی آن با سوره‌های مکی و با استناد به برخی از روایات - که دلالت بر مکی بودن آن دارند - ترجیح می‌دهد و احتمال مدنی بودن آن را بسیار ضعیف و حتی غیرقابل پذیرش می‌داند!⁴⁵ این در حالی است که در روایات معتبر بسیاری که از جانب محدثان و سیره نویسان شیعه و سنی گزارش شده و به حد تواتر می‌رسند واقعه مشهوری به عنوان عامل نزول بخش عمده‌ای از آیات این سوره در مدینه دانسته شده است؛⁴⁶ چنانکه در آیات این بخش از سوره نیز دلایلی در تأیید و تقویت این امر یافت می‌گردد.⁴⁷

نتیجه

از مباحث پیش گفته به دست می‌آید که تعیین مکی یا مدنی آیات و سوره‌ها در تفسیر فی ظلال القرآن و در بینش و اندیشه مفسر آن، از موقعیت استوار و ژرفی برخوردار است؛ چنانکه وی در یک تقسیم بندی کلی، قرآن را به دو بخش «مکی و مدنی» تقسیم نموده و بر اساس آن به تبیین اهداف، مقاصد، جهت‌گیری‌ها و خصایص هر یک از این دو نوع قرآن می‌پردازد؛ همچنین وی در

پرتو چنین بینشی توفیق یافته مراحل مختلف و متوالی روش و برنامه پویا، تحرک بخش، جنبش آفرین و تحول‌گرای اسلام را ترسیم نماید، و به نتایج، حقایق و دلالت‌های ارزشمند، هوشمندانه و راهگشایی در این ارتباط دست یابد. 48

با این وجود وی در موارد معدودی از لغزش و اشتباه در امان نمانده و به نتایج ناصوابی می‌رسد که این امر بیانگر لزوم به کارگیری توجه همه جانبه و دقت و مراقبت گسترده‌تر در این عرصه خطیر است.

1- بسیاری از مفسران و قرآن‌پژوهان هوشمند معاصر به این فایده پراج اشاره نموده‌اند. به عنوان نمونه ر.ک: سید قطب، فی ظلال القرآن، چاپ سی و سوم، قاهره، دارالشروق، 1425 ق، 3/1243_1010_1009_2/1004-1005...؛ طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، مؤسسه نشر اسلامی، بی‌تا، 13/235؛ سید محمدباقر صدر، علوم القرآن چاپ سوم، قم، مجمع الفکر اسلامی، 1417 ه، /75-76؛ محمد ابوزهره، معجزه بزرگ، ترجمه محمود ذبیحی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس، مشهد، /41-42.

2- ر.ک: فی ظلال القرآن، 2121-2122_1949_4/1840_3/1745-1746 و...

3- همان 1009_2/1004-1005 و 1010.

4- همان، 4/2121. و ر.ک: سید حیدر علوی نژاد، «مبادی تفسیر النص المقدس (تجربه فی ظلال القرآن» مجله الحیاة الطیبة، سال چهارم، ش 13_1424 ق، /260-261؛ همو، «اصول تفسیر متون قرآنی در فی ظلال القرآن» فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ش 7 و 1375_8 ش.

5- ر.ک: دکتر نصر حامد ابوزید، مفهوم النص، ترجمه: مرتضی کریمی نیا، چاپ دوم، تهران، طرح نو، 1381 ش، /53-56.

6- فی ظلال القرآن، 4/2121.

7- گاه‌های متوالی و متکاملی که وی برای دستیابی به مقصود در این رابطه بر می‌دارد چنین است: الف) تعیین مکی یا مدنی بودن سوره و ترتیب نزول آن.

ب) بیان اسباب نزول بر حسب گزارش‌های تاریخی و روایات.

ج) بیان فضای نزول بر اساس مدلول و سیاق آیات.

د) گزارش وقایع و حوادث مهم بزرگ بر اساس کتب سیره نگاری.

8- ر.ک: همان، 3/1429. این اندازه اهمیت برای اطلاع دقیق از ترتیب نزول آیات و سوره‌های قرآن، و نقش آن در فهم درست ابعاد مدلول آیات قرآن، بیانگر ضرورت نیاز به چنین توشه ارزشمندی در راه کشف مقاصد و جهت‌گیری‌های قرآن است! این ضرورت بر درستی و

هوشمندانه بودن اقدام امام علی علیه السلام در گردآوری و تدوین آیات قرآن بر اساس ترتیب نزول آنها صحه می‌گذارد؛ البته برخورد نامناسب و جهالت‌آمیز برخی مانع از دست یابی مسلمانان نسلهای بعدی به این توشه گرانبگر و حقیقت یاب شد! از سوی دیگر ممانعت از کتابت و انتشار و انتقال روایات و گزارش‌های صدر اسلام!! به خاطر ترس از نتیجه آگاهی بخش آن و از دست رفتن مناصب و منافع دنیوی در پی این نتیجه، ضربه مهلک دیگری بود برای این میراث ارزشمند و بی‌بدیل!

9- ر.ک: همان، 1/27 و 554.

10- ر.ک: همان، 1/554.

11- همان.

12- ر.ک: همان.

13- مطالع السوره.

14- ر.ک: همان، 2/832.

15- همان، 5/2718. برای مطالعه موارد دیگر، ر.ک: 2/1020-1022 و 2066_1949-1950_4/1839_

16- نورالدین عتبر، محاضرات فی علوم القرآن، دمشق، مطبعة الداودی، 1407 هـ، /85.

17- ر.ک: ابوالفضل میرمحمدی، بحوث فی تاریخ القرآن، چاپ اول، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی، 1420 ق، /288-290؛ علی اکبر بابایی و دیگران، روش‌شناسی تفسیر قرآن، چاپ اول، تهران و قم، سمت، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، 1379 ش، /357-358.

18- سیوطی، الاتقان، تصحیح: ابوالفضل ابراهیم، ترجمه: حائری قزوینی، چاپ اول، تهران، امیرکبیر، 1363 ش، /145.

19- ر.ک: صبحی صالح، مباحث فی علوم القرآن، ترجمه: دکتر محمد علی لسانی فشارکی، چاپ اول، تهران، نشر احسان، 1379 ش، /254.

20- ر.ک: بدرالدین زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، چاپ اول، قاهره، دار احیاء الکتب العربیة، 1376 هـ، 1/187؛ جلال الدین سیوطی، الاتقان، 60-1/50؛ عبدالعظیم زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، تحقیق: مکتب البحوث و الدراسات، چاپ اول، دارالفکر، بیروت، 1996 م، 195-1/192.

21- فی ظلال القرآن، 1005_2/1004.

22- چنانکه سوره توبه را که آیاتی از آن در خارج از مدینه و به هنگام بازگشت از تبوک بر پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم نازل شده مدنی می‌داند و سوره مائده را با وجود آنکه آیه سوم آن

- قطعاً در خارج از مدینه - و از نظر اهل سنت - در عرفات و محدوده مکه نازل شده است مدنی می‌داند و به همین شکل سوره نصر را که در مکه و در اثنای فتح مکه نازل شده است، ر.ک به ترتیب: همان، 3/1564_ 2/832_ 842_ 6/3994.
- 23- برای مطالعه این ملاکها، ر.ک: بدرالدین زرکشی، البرهان، 1/188-189؛ سیوطی، الاتقان، 74-1/70؛ زرقانی، مناهل العرفان، 1/196-198؛ صبحی صالح مباحث فی علوم القرآن، /344؛ محمد باقر حکیم، علوم القرآن، /77-78.
- 24- محمدباقر حکیم، علوم القرآن، /91-97.
- 25- اختصاصی از آن رو که هر چند ممکن است دیگر مفسران و قرآن شناسان نیز به عناوین و نکات مورد نظر سید قطب در تمییز و تفصیل آیات مکی و مدنی اشاره نموده باشند؛ یا حتی ممکن است سید قطب در دریافت این نکات و عناوین از آنها بهره برده باشد؛ لکن شیوه تحلیل و تبیین این نکات و عناوین در زبان، قلم و اندیشه مفسر فی ظلال - تا حد زیادی - متفاوت از آنهاست. 26- داعی.
- 27- فی ظلال القرآن، 2/1004_ 1017؛ همچنین ر.ک: 3/1243_ 1745 و 6/3628.
- 28- سید قطب این ایده را از دیگران نقل می‌کند؛ هر چند خود - به شدت - آن را طرد می‌کند. ر.ک: همان، 1006 - 2/1005.
- 29- زیرا «تسلیم و پذیرش» مقتضای «ایمان» است و به سبب همین تسلیم بود که مسلمانان در صدر اسلام قوانین و برنامه‌های اسلام را با میل و رغبت پذیرفتند و آن را به کار بستند و بر این مبنا بود که بساط «خمر و ربا و قمار و دیگر عادات و آداب جاهلی» برچیده شد! در حالی که بسیاری از حکومت‌های دنیایی برای زدودن این آثار با وجود بهره مندی از امکانات مادی و انسانی و تقنینی بسیار نتیجه رضایت بخشی به دست نمی‌آورند! ر.ک: همان 1010 - 2/1009.
- 30- همان، 2/1013-1014.
- 31- همان، 3/1745.
- 32- همان، 4/2039 پاورقی 2. البته وی با وجود این نظر صائب، در تفسیر آخرین آیه این سوره ره به خطا برده و از صواب دور مانده است.
- 33- همان، 4/2406.
- 34- همان 4/3954. همچنین برای مطالعه استدلال او در مکی دانستن برخی از دیگر آیات مورد اختلاف، ر.ک: همان، 2/1020-1021_ 4/1839-1840_ 1949-1950_ 2066_ 2153 پاورقی.
- 35- همان، 2/1010.
- 36- همان، 1/286.

- 37- همان، 3/1467 و 1468. همچنین ر.ک: 1180_ 3/1306_ 2/1018_ 2/827_ 1/297 و 3/3583.
- 38- ر.ک: محمد قطب، دراسات قرآنیة، ترجمه: حسن اکبری، تهران، بنیاد علوم اسلامی، 1361 ش / 43-40.
- 39- چنانکه در «البرهان» و «الاتقان» که از آثار کهن قرآن پژوهی بشمارند، چنین آمده: «آنچه از فرائض و سنن در قرآن است در مدینه نازل گردیده است؛ و هر سوره‌ای که در آن امری واجب یا حادی بیان گردیده مدنی است. ر.ک: زرکشی، البرهان، 196-1/187؛ سیوطی، الاتقان، 1/72. سخن عبدالعظیم زرقانی و صبحی صالح نیز در این مورد شنیدنی است. ر.ک: زرقانی، مناهل العرفان 1/204؛ صبحی صالح مباحث فی علوم القرآن / 277.
- 40- فی ظلال القرآن، 6/3583.
- 41- همان، 5/2718 همچنین ر.ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان، 107-16/106.
- 42- ر.ک: فی ظلال القرآن، 6/3947_ 3/1430-1431 و 3984.
- 43- سید قطب نیز به این نکته واقف است و بدان اشاره نموده است. ر.ک: همان، 6/3583.
- 44- صبحی صالح، مباحث فی علوم القرآن، / 271-270.
- 45- فی ظلال القرآن، 6/3777.
- 46- ر.ک: فخر رازی، مفاتیح الغیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا، جزء 750 / 30؛ زمخشری، الکشاف، ذیل سوره انسان، 2/11؛ بیضاوی، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت، دارالفکر، بی تا، 5/427؛ سیوطی، الدار المنتور، 6/299؛ اسماعیل حقی بروسوی، روح البیان، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا، ذیل آیات سوره دهر، 10/268؛ محمدعلی شوکانی، فتح القدیر، 5/349؛ ابواللیث السمرقندی، بحر العلوم، بیروت، دارالفکر، بی تا، 3/525. و... قرطبی و شوکانی نوشته‌اند: جمهور نظر بر مدنی بودن این سوره دارند. ر.ک: الجامع الاحکام القرآن، 19/18؛ فتح القدیر، 5/343. برای رؤیت همه این آثار، ر.ک: عبدالحسین امینی، الغدیر، 3/106-111؛ نیز مفسرالمیزان بسیاری از این روایات را ذکر کرده و به تحلیل آنها پرداخته است. ر.ک: المیزان: 136-2/131؛ ر.ک: سید محمدباقر حجتی، أسباب النزول، چاپ دوم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1369 ش، / 41-30.
- 47- ر.ک: سوره دهر / 8. لذا علامه طباطبایی (ره) استدلال سید قطب را در مکی دانستن همه آیات سوره «دهر» نمی‌پذیرد و دلایلی کافی و استوار برای اثبات نزول همه یا بخشی از آیات این سوره در مدینه ارائه می‌دهد. لازم به ذکر است که علامه طباطبایی از سید قطب سخن به میان

نیاورده؛ لکن عباراتی که وی در المیزان نقل نموده سخن سید قطب در فی ظلال القرآن است.

ر.ک: المیزان: 20/120 و 131-136.

48- ر.ک: فی ظلال القرآن، 3/1243_ 1009-1010_ 2/1004-1005 و...